

kaderciliği reddediyor. Buna göre hiçbir insanî durum değiştirilemez değildir; hiçbir insanî güç mutlak ve sonsuz değildir; hiçbir meydan okuma inanan bilinç için son değildir. Her şey imkân dâhilindedir.

Orhan Şener Koloğlu

Mu‘tezile’nin Felsefe Eleştirisi Harezmlî Mu‘tezilî İbnü’l-Melâhimî’nin Felsefeye Reddiyesi

Emin Yayınları, Bursa 2010, x + 398 s.

Veysel KAYA

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Bursa)

Felsefe-kelâm ilişkisi bağlamında kelâmın felsefeye reddiyesi açısından şüphesiz eski ve yeni araştırmaların odağında, Gazzâlî’nin *Tehâfütü’l-felâsife*’si ve İbn Rüşd’ün bu esere yazdığı tenkit yer almaktadır. Osmanlı döneminde Hocazâde ve Alâüddin Tûsî gibi âlimler tarafından telif edilen ve *Tehâfüt* ismini taşıyan ve Gazzâlî’nin kitabını değerlendiren diğer eserlerle beraber bir *Tehâfüt* geleneğinden söz edilir olmuştur. Bu noktada belirtmelidir ki, Hocazâde ve Tûsî’nin eserlerinde İbn Rüşd’ün tenkitlerine hiçbir şekilde dolaylı veya direkt bir atıf söz konusu değildir. Bu müellifler Gazzâlî’nin *Tehâfüt*’ündeki felsefî birikimi, İbn Sînâ’nın kendi eserlerini veya sonraki kelâmcılar tarafından yazılan şerhlerini temel alarak incelemişlerdir. Sonuç olarak Gazzâlî ile beraber *Kitâbü’l-Musâra’a* yazarı Şehristânî de dâhil edilirse, felsefe-kelâm tartışmaları daha ziyade Sünnî müellifler tarafından üstlenilmiş görünmektedir.

Öte yandan İbn Sînâ felsefesinin önemli bir yönünün de onun, kelâmı muhatap alırken kendinden önceki Mu‘tezilî birikime dayandığı, modern araştırmalar tarafından gitgide daha güçlü bir şekilde ortaya konulmaktadır. İbn Sînâ, Aristoteles’i şerh ederken bile salt felsefî mahiyette görünen konuların kelâmî gelenekteki izdüşümlerini ele alarak bir sonuca varmaya çalışmıştır ki, örneğin *Şifâ/İllâhiyyât*’taki varlık-mahiyet ayrımını ma’dum problemiyle özdeşleştirme buna güzel bir örnektir. Denilebilir ki, İbn Sînâ’nın kelâm eleştirisi öncelikle Mu‘tezile kelâmının eleştirisidir ve bu yönüyle kelâm geleneğinde İbn Sînâ eleştirisinin Mu‘tezilî kelâm tarafından ortaya konması daha manidar görünmektedir. Orhan Şener Koloğlu’nun çalışması da İbn Sînâ’nın ortaya koyduğu felsefenin Mu‘tezilî bir müellif, Rüknuddin

Mahmud b. Abdillâh İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) tarafından kaleme alınmış *Tuhfetü'l-mütekellimîn fi'r-redd 'ale'l-felâsife** isimli eleştirisini konu edinmektedir.

İbnü'l-Melâhimî'nin felsefe eleştirisini özel kılan bir diğer yön de, Mu'tezilî gelenek içerisinde felsefeyle dirsek teması olan bir akımın (Hüseyniyye) izleyicisi olmasıdır ki, bu, felsefeye karşı ortaya koyduğu eseri daha ilginç kılmaktadır. Mu'tezilî gelenekte söz konusu felsefî temâyüle sahip olan ve bu yönüyle de mezhebin Müslüman ve Yahudî (Yusuf el-Basîr gibi Karaî mezhebine mensup) takipçileri tarafından sert bir şekilde eleştirilen Ebu'l-Hüseyn Basrî'dir (ö. 436/1044). Güncel araştırmaların İbnü's-Semh gibi Aristoteles şarihleriyle doğrudan ilgisini ortaya koyduğu Ebu'l-Hüseyn'in geç dönem kelâmında yön-tem ve konu açısından önemli bir yerde durduğu, Sünnî kelâmının kuvvetli mümessillerinden Fahreddin Râzî tarafından da belirtilmektedir ki, Râzî'nin kendisi de birçok eserinde övdüğü Ebu'l-Hüseyn'in iyi bir okuyucusu ve izleyicisi olmuştur. Ne var ki, Ebu'l-Hüseyn'in bu seçkin konumunu değerlendirme açısından kendi telif ettiği eserlerle tam haliyle sahip değil; onun kelâmî düşüncesinden arta kalan, sadece *Tasaffuhu'l-edille*'sinin cüzî bir kısmıdır. Bu nedenle, onun izleyicisi olan İbnü'l-Melâhimî'nin günümüze ulaşan diğer eserleri (*el-Mu'temed*, *Kitâbü'l-fâik fi usûli'd-dîn*) Ebu'l-Hüseyn'in fikirlerini tespit etme açısından bu yönüyle de önemlidir.

İbnü'l-Melâhimî'nin algısına göre filozofların İslam akâidine yönelik hücumları genelde âlemin ezeliği, ilâhî sıfatlar, insanın mahiyeti problemi ve haşrin cismânîliği konularına odaklanmaktadır ki, Koloğlu da buna uygun bir şekilde kitabını ilâhiyât, şeriyât ve semîyyât olmak üzere üç ana başlıkta düzenler. Bu ana başlıkların altındaki konulara girmeden önce felsefe-kelâm ilişkisi hakkında oldukça genel bir bölümle başlayan yazar, birinci bölümde Mu'tezile içinde Hüseyniyye ekolünün konumu ve İbnü'l-Melâhimî'nin hayatı ve eserlerini ele almaktadır. Bu bölümün sonunda İbnü'l-Melâhimî'nin reddiyesiyle Gazzâlî'nin reddiyesinin olası bir etkilenme açısından karşılaştıran yazarın kanaati, İbnü'l-Melâhimî'nin, hiç adını ve eserini anmasa bile Gazzâlî'nin *Tehâfü'l*'ü başta olmak üzere *el-Madnûn bih 'alâ gayr ehlih* gibi eserlerini görmüş olabileceğidir. İbnü'l-Melâhimî, Tuhfe'nin başında bir takım Şafî müelliflerin fıkıh usûlünde işlerine yarar diye felsefecilerin eserlerini okuduklarını belirtir ve bununla Gazzâlî'yi kasdetmiş olması muhtemeldir. Öte yandan filozofların görüşleri ile ilgili

* İbnü'l-Melâhimî, *Tuhfetü'l-Mütekellimîn fi'r-Redd 'ale'l-Felâsife* (nşr. Hassan Ansari & Wilfred Madelung), Tahran: Iranian Institute of Philosophy & Institute of Islamic Studies Free Univesity of Berlin, 2008.

aktarımların pek çoğu Gazzâlî'nin *Makâsıdü'l-felâsife*'sindeki ifadelerle örtüşmektedir. Bu durum iki ihtimali akla getirmektedir: İbnü'l-Melâhimî felsefecilerin görüşlerini İbn Sînâ'nın eserlerinin yanında *Makâsıd*'dan tespit etmiştir veya Gazzâlî ve İbnü'l-Melâhimî ortak bir kaynağa dayanmaktadırlar.

Tehâfüt geleneğinin en önemli konu başlığı âlemin ezeliyetiyle ilgili tartışmalardır denebilir. İbnü'l-Melâhimî'nin eserinde de müellif, bu konunun üzerine önemle durur ve filozofların görüşlerini tek tek inceler. Mu'tezile kelâmı ve özel olarak *Tuhfe* yazarının üzerinde durduğu temel nokta, filozofların âlemin yaratıcısını, onun sebebi (*illet*) olarak görmelerinden dolayı âlemin varlığa gelişinde bir zorunluluk öngörmelerine karşılık, kelâmcıların Allah'ın kâdir-i muhtâr oluşunu ısrarla vurgulamalarıdır. Aslında *mûcib* ve *muhtâr* yaratıcı tasavvurları noktasında felsefeciler ve kelâmcılar arasında süredigen tartışma, İbnü'l-Melâhimî'den önce de Sünnî ve Mu'tezilî literatürde, fıkıh usûlü kitaplarının illet bahislerine geçecek kadar (bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*) sıkça tekrarlanan bir husustur ve İbnü'l-Melâhimî tıpkı Gazzâlî gibi önceki kelâmın bu anlayışını devam ettirmektedir. Koloğlu, İbnü'l-Melâhimî'nin filozoflara yönelttiği eleştirileri delilleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.

Kitabın diğer iki bölümünde yazar, şer'iyât ve sem'iyât başlıkları altında sırasıyla teklifin mahiyeti, insan kavramı ve ahiret halleri üzerine durmaktadır. Burada dikkat çekici bir konu, kelâmın insan anlayışının filozofların nefis teorisi karşısında nasıl konumlandırılması gerektiğine dair İbnü'l-Melâhimî'nin yorumlarıdır. İbnü'l-Melâhimî'nin insanı bir bütün olarak algılayan kelâm geleneğine sadık olduğunu vurgulayan yazar, Mu'tezile'nin argümanlarının felsefecilerin nefis konusundaki kapsamlı incelemeleri karşısında, makuliyet açısından hiç de aşağı kalmadığı tespitini yapmaktadır.

Kitabın sonuç kısmında yazar, şu önemli yargıya varmaktadır: İbnü'l-Melâhimî'nin duruşunu Gazzâlî'nin bakış açısından ayırt eden temel husus, İbnü'l-Melâhimî'nin, Gazzâlî gibi dinî dogmalara tekabül eden temel eleştiriler dışında kalan konular için filozofların düşüncelerini onaylamaktan geri durmayan bir "parçacı reddetme" anlayışına sahip olmaması, felsefeyi topyekün reddetmeyi görev edinmesidir. Bu konuda, Koloğlu'nun tespiti göz önüne alınırsa, İbnü'l-Melâhimî, kitabının başında koyduğu ilkeye uymaktadır. Ancak şunu da hemen ifade etmek gerekir ki, İbnü'l-Melâhimî, filozof zümresi içinde Ebu'l-Ferec b. Hindû gibi felsefede önde gelen, ama İslamî ilimleri küçümsemeyen kimselerin de olduğunu vurgulamakta ve onun

er-Risâletü'n-nâsiha'sından uzun bir alıntı yapmaktadır. Dolayısıyla, İbnü'l-Melâhimî'nin nazarında özellikle İbn Sînâ gibiler İslam akîdesini küçük düşürmeye alet oluyorlarken, felsefeye intisap edenlerin hepsinin dalâlete düşmesi de söz konusu değildir. Nitekim buna karşılık İbn Sina'nın kelam eleştirisi kelamı toptan karalayan bir eleştiri değildi; o "doğru" kelamı mümkün görmekte, ancak kendi zamanındaki Mutezilî kelamcılarının bazı ana konularda yanlışlara düştüğünü vurgulamaktaydı. İbnü'l-Melâhimî'nin, eleştiri oklarını özel olarak İbn Sînâ'ya yöneltmesinde, İbn Sînâ'nın Mu'tezile'yi, zaman zaman küçültücü ifadelerle (mesela bkz. *Kitâbü'n-necat, er-Risâletü'l-arşıyye*) eleştirmesi yatıyor olabilir.

Koloğlu'nun doktora tezinde (*Cübbâilerin Kelâm Sistemi*) Mu'tezilî kelâmını çalışmış olması Mu'tezile'nin ve özelde Ebu'l-Hüseyn el-Basrî ekolünün görüşlerini ortaya koymada ona kuşkusuz bir yetkinlik ve rahatlık sağlamaktadır. Meseleleri ele alırken objektifliğini koruyan yazar, yeri geldiğinde İbnü'l-Melâhimî'nin tezlerinin zayıflığına, felsefecilerin haklı olabileceği durumlara dikkat çekmektedir. Örneğin bir yerde felsefecilerin temel amacının da kelamcılar gibi Allah'ın eksikliklerden tenzih etmek olduğunun altını çizmesi (s. 184), kelamla uğraşanlar tarafından felsefe üzerine yapılan çalışmalarda artık belirli klişelerden kurtulmak gerektiği yönünde olumlu bir tavidir. Diğer taraftan, yazarın felsefe-kelam ilişkilerine özet bir bakış yaptığı giriş bölümü, yukarıda da ifade edildiği gibi çok genel kalmıştır ve bazı önemli tespitlerde ikincil bir takım yetersiz kaynakları referans olarak kullanması nedeniyle titiz araştırmacılar tarafından eleştiriye konu olabilecektir. Bu meyanda felsefecilerin kelâmcıların âlemin hadis olduğu tezi karşısında zaman mefhumunu ortadan kaldırdıkları ifade etmek (s. 10), konuyu oldukça basite indirgemek olacaktır; çünkü filozofların zaman kavramını peşinen reddetmeleri söz konusu değildir. Yine filozofların âlemin ezeliği görüşlerine, yaratmanın Allah'ın ezeli bilgisi olduğunu temel alarak vardıklarının söylemek, yine oldukça genel bir yargıdır ve gerekçelendirilmeye muhtaçtır. Kelâmcıların filozoflara karşı böyle bir algısı varsa da, Kemalpaşazâde'nin de ifade ettiği gibi filozofların âlemin ezeli olduğu kanaatine varmasının bir yönü de âlemin kendisine dayanmaktadır. Yine giriş bölümünde serdedilen Ebu'l-Hasen el-Âmirî'nin yoktan yaratmayı kabul ettiği (s. 10), *Tehâfüt* yazarı Alâüddin Tûsî'nin İbn Rüşd'e yaklaştığı (s. 15), hicrî beşinci yüzyılda Mu'tezile ekolünün felsefeden uzak bir şekilde kendi mecrasında aktığı (s. 20) gibi peşin ifadeler son derece sorgulanabilir hükümlerdir. Yine de şunu belirtmek gerekir ki yazarın amacı da bu konularda ayrıntıya girmek değildir; bu nedenle, böyle bir girişin ya-

zılması yerine kitabın birinci bölümde yapıldığı gibi İbnü'l-Melâhimî hakkında yapılacak bir tanıtım yeterli olacaktır.

Son tahlilde Orhan Şener Koloğlu'nun çalışması, gerek ele aldığı konunun felsefe-kelâm ilişkilerindeki kritik değeri, gerekse meselelerin ayrıntılarına rahatlıkla inebilmede gösterdiği başarı açısından günümüz araştırmaları için örnek olabilecek bir çalışmadır. Her ne kadar yazar, kelâmcılarla filozoflar arasındaki zihniyet farkını vurgulamakta ısrar etse de, özellikle İbn Sînâ ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî örneğinde görüldüğü gibi, bu iki disiplinin temel bazı konularda birbirine zemin oluşturacak kadar bağlı olduklarını göstermesi açısından da önemli bir fikir vermektedir.

Bedreddin İbn Cemâa

Adl'e Boyun Eğmek:

Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler

çev. Özgür Kavak, Klasik, İstanbul 2010, 174 s.

Osman Safa BURSALI

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi (İstanbul)

Benû Cemâ'a olarak bilinen seçkin bir ulema ailesinin mensubu olan Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dullah b. Cemâ'a el-Kinânî el-Hamevî'nin (639-733/1241-1333) Memlûk sultanı el-Melikü'l-Eşref Halîl için kaleme aldığı *Tahrîrû'l-ahkâm fî tedbîri ehli'l-İslâm* adlı eseri, titiz bir çalışma sonucunda Türkçeye kazandırdı. Eserin müellifi İbn Cemâ'a, ilim tahsil etmek amacıyla çeşitli seyahatler yaptıktan sonra Dımaşk medreselerinde müderrislik, Mes-cid-i Aksa'da imam-hatiplik, Kudüs'te kadılık, Mısır'da ve Dımaşk'ta *kâdi'l-kudât*lık ve yine Dımaşk'ta *şeyhu's-şüyûhluk* vazifelerinde bulunmuştur. İslamî ilimler sahasında birçok kitabı olan müellif, tarih ve Arap dili alanlarında da eser vermiştir. Cihadı konu alan *Muhtasar fî fazli'l-cihâd* ve *Müstenedü'l-ecnâd fî âlâti'l-cihâd* adlı eserleri, siyasete müteallik diğer eserleri arasında sayılabilir.

Müellif, başlıca fıkıh çevrelerinin görüşlerini ve Hz. Peygamber'in sünnetlerini esas alarak kaleme aldığı eserini, ilk örneklerini Mâverdî, Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ve İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin verdiği *el-Ahkâmu's-sultâniyye* kitapları etrafında oluşan geleneğe dâhil etmektedir (s. 31). Bu geleneğe ait eserlerde siyasî önderliğin elde edil-